

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

XVII. YÜZYILIN BAŞLARINDA ANKARA'NIN YERLEŞİM DURUMU ÜZERİNE BAZI BİLGİLER

Özer Ergenç

Bu makalede, Ankara'nın Osmanlı dönemindeki sosyal ve dinî yapıları ince-
nerek plânının genel özellikleri saptanmaya çalışılacaktır. Böyle bir araştırmaya iki
nedenden dolayı gerek duyulmuştur. İlk olarak, bu tür bir çalışmanın bu konuda-
ki bilgilere önemli katkılar sağlayacağı düşünülmüştür. Denebilir ki, bugüne değin
Ankara üzerine yazılmış eserlerin hepsi, ya genel bilgiler vermekte ya da şehrin tari-
hî anıtlarını sanat tarihi açısından incelemektedir. Eğer Mamboury'nin turistik reh-
berini bir yana bırakacak olursak¹, Türk dönemi Ankarasının yapılarını incelemeye
yönelen, fakat tamamlanamayan Mübarek Galib'in çalışması² dışında Gönül Öney'
in eseri³, Ankara'nın yalnızca Türk dönemi eserlerini sanat tarihi yönünden ele alan
ilk spesifik çalışma niteliğindedir. Ayrıca, Semavi Eyice'nin, Ankara'nın XVII. yüz-
yılıda yapılmış bir resmini tanıtan ve zengin bibliyografik bilgi ihtiva eden, dikkate
değer makalesini de bu arada saymak gerekir⁴. Yukarıda sözünü ettiğimiz çalışma-
ların yanında arşiv belgelerinden derlenen tarihî bilgilerin sunulması, kuşkusuz bu
konuda yarar sağlayacaktır ve kimi noktalara ışık tutacaktır. Unutulmamalı ki, ay-
rıntılı Ankara tarihinin yazılabilmesi için belgesel araştırmalar birinci derecede önem
taşımaktadır⁵. Buna rağmen, belli tarihler arasında da olsa Ankara'yı konu edinen

1 *Ankara, Guide Touristique*, Ankara 1933.

2 *Ankara I-II*, İstanbul 1335-1928.

3 *Ankara'nın Dinî ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1972. Bu eserin tanıtma yazısı için bk.
Katoğlu, Murat, *Bibliyografya I/1* (1972) 242-244.

4 Ankara'nın Eski Bir Resmi, *TTK Atatürk Konferansları IV* (1972) 61-124.

5 Bu konuda Avram Galanti'nin *Ankara Tarihi I-II* (İstanbul 1950-1952) adlı eseri-
nin dışında Ankara'nın ayrıntılı bir tarihini yazma girişimi yoktur. Galanti'nin eseri de
sözünü ettiğimiz nitelikte değildir. Yalnızca Afif Erzen, *İlkçağ'da Ankara* (Ankara 1946) adlı
eserinde beldenin eski tarihini incelemiştir.

iki doktora tezinin⁶ basılmamış bulunmasından dolayı, doğrudan arşiv malzemesine dayanan yayınların sayısı oldukça azdır⁷. İşte makalemizin kaleme alınışının birinci nedeni budur ve geniş ölçüde yayınlanmamış doktora tezimize başvurularak hazırlanmıştır.

İkinci olarak da, Ankara'nın Osmanlı çağının belli bir dönemindeki yerleşme durumu incelenerek, Türk şehirlerinin tarihsel gelişimini izleyen ve ortak özelliklerini saptamaya yönelik çalışma yapanlara somut bilgiler verilmesi düşünülmüştür. Bilindiği gibi, Ankara uzun tarihsel dönemler boyunca belli bir plânın yönlendirici ilkelerine bağımlı kalmadan, çeşitli kültür, siyasal yönetim ve olaylardan etkilenerek gelişmiş bir Anadolu şehridir⁸. Ankara'nın tarih öncesi çağlarda da yerleşme bölgesi olduğu, yapılan kazılar sonucunda anlaşılmıştır. Bugünkü Ankara kalesinin ilk yerleşiklerinin Hititler olduğu söylenir. Ancak, Ankara'nın bilinen ilk tarihi Frigler (M.Ö. XII-VI.yy.)'le başlamaktadır ve onların oturduğu yer, muhtemelen bugünkü Hacı Bayram câmîinin bulunduğu yükseklikte kurulmuş olan bir kaledir. Galatlar (M.Ö. VI.yy.) döneminde Ankara, yine bir kale şehirdir. Fakat onları izleyen Romalılar zamanında şehir, güney ve batıya doğru genişlemiş, bu yönde oluşan mahallelerle bir açık şehir durumuna gelmiştir. Bu durum, kuvvetli imparatorluklar dönemi şehirlerinin gelişmesine uygun düşer. Bizanslılar zamanında Ankara'yı yine bir kale şehir olarak görürüz. Bilindiği gibi, Anadolu o dönemde sürekli Arap saldırıları karşısında korunmayı amaç edinmiş bir askerî-idarî birim (Thema) hâlinde idi. Bu yüzden Ankara da iyice tahkim edilmişti. Varlığını günümüze gelinceye değin koruyan Ankara kalesi, asıl olarak bir Bizans yapısıdır. Türklerin Anadolu'ya egemen olmalarından sonra da Ankara, kale içindeki yapısını sürdürmüş, ayrıca şehir güney-doğu yönünde gelişme göstermiştir. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren tamamen Türk-İslâm karakterine bürünmüştür. Bu oluş, XV. yüzyılda tamamlanır. İncelediğimiz dönemde Ankara, ticaret yolları üzerinde, sof üretiminin yoğunluk kazandığı önemli bir Anadolu şehridir.

6 Arkan, Muzaffer, *Ankara'nın 1462-3 (867) tarihli en eski tahrîr defteri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde basılmamış doktora tezi; Ergenç, Özer, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Deneme*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde basılmamış doktora tezi, Nr. 172 (Ankara 1974).

7 Konyalı, İ. Hakkı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi, Vakfiyesi, Eserleri ve Tarihi*, İstanbul 1943; Göyünç, Nejat, «Onaltıncı Yüzyılda Ankara», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/1 (1967) 71-75.

8 Bilindiği gibi, şehircilik ve bölge plânlaması ile uğraşanlar, şehirleri çeşitli açılardan sınıflandırır. Bir sınıflamaya göre şehirler ikiye ayrılır: a) Kendiliğinden gelişmiş şehirler, b) Bir hükümdarın ya da yönetim grubunun emriyle belli bir plân dahilinde kurularak sonradan gelişen şehirler (Bk. Hourani, A. H. «The Islamic City in the Light of Recent Research», *Islamic City*, Ed. Hourani-Stern, London 1971, s. 9). Ankara, bunlardan birincisine girmektedir.

XVI. yüzyılın sonlarında Ankara şehrinin 25 bin dolayında toplam nüfusa sahip bulunduğunu, bu sayının üretim ve ulaşım teknolojisinin insan ve hayvan gücüne dayandığı bir çağda önemli sayılabileceğini; bu nüfus yoğunluğu ile, şehrin çevresindeki tarımsal üretim arasında uyum bulunduğunu, beslenme olanakları açısından büyük problemleri olmayan şehirlilerin dış pazarlar için sof üretiminde bulduklarını ve bunun ticaretini yaptıklarını bir başka çalışmamızda göstermiştik⁹. Bu yazımızda da, önemli bir büyüklüğe ulaşmış Ankara, mekân yönünden incelenecektir.

I. Şehrin genel görünümü ve esas yol sistemi:

İç Anadolu'nun kuzey-batısında, Sakarya nehrinin kollarından Ankara çayının geçtiği ova üzerinde bulunan Ankara'nın, Orta Anadolu'nun step mıntkasının kenarında, fakat İç Karadeniz bölgesinin dağlık yörelerinden uzak ve korunmaya elverişli konumu nedeniyle, eskiden beri kervan yollarının uğrağı olduğu bilinir. Bursa'yı Tebriz'e bağlayan İpek yolu, Halep'e uzanan ve Anadolu'yu çaprazlama geçen bir başka ticaret yolu ve Antalya üzerinden İskenderiye deniz yoluna bağlanan bir diğeri, Ankara'nın transit ticarete önemini belirlerler.

Coğrafi bakımdan böylesine uygun bir yerde bulunan Ankara, topoğrafik açıdan, *Hisar*'dan bugünkü istasyona doğru gittikçe alçalan eğimli bir alan üzerinde yer almıştır. Görünümüne *hisar* egemendir. Kale dışında şehir iki bölümden oluşmuştur. İncelediğimiz dönemde Kale çevresinin *Yukarı yüz*, bugünkü Anafartalar caddesinin altında kalan ve Hacı Bayram câmiinden Karacabey külliyesine kadar uzanan bölümün de *Aşağı yüz* diye adlandırıldığını, şer'iyeye sicillerinden öğreniyoruz¹⁰. Aynı deyimler, Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir¹¹.

Şehrin çevresinde, her tarafını saran bir *sûr* bulunmaktadır¹². Çeşitli yönlerden

9 Ergenç, Özer, «1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri 8-10 Haziran 1973* (Ankara 1975), 145-168.

10 *Ank. Şer. Sic.* VII/2178.

11 Kandemir (Seyyah), *Ankara Vilâyeti*, Ankara 1932, s. 132; Erdoğan, Şeref, *Ankaram*, Ankara 1964, s. 104.

12 Ankara şehrini çeviren sûrun ne zaman yapıldığını sicillerden saptamak mümkün olabilmektedir. Şöyle ki, 26 Şubat 1607 (28 Şevval 1015) tarihli bir fermanda, Ankara kadısının 1605-6 (1014) yılında, istenen avâız vergilerini ödeyemez durumda iken yeni vergilerin gelmesinden dolayı halkın perişan olduğunu arzettiği bildirilmekte ve vergi ödemece acze düşmelerinin nedenleri sayılırken «*Tavilden ayrılan eşkiyâ havfından kendü mâlları ile sûr binâ*» ettikleri yazılmaktadır (Bk. *Ankara Şer. Sic.* X/1481). Tavil Mehmed, 1603 (1012) yılından itibaren Konya, Niğde, Hamid, Karaman ve Kütahya taraflarını talan eden bir şakidir. Kütahya'yı kuşatmış ve şehri 60 bin altın haraca bağlamıştı (Bk. Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyânları*, Ankara 1963, s. 224-225). Buna göre sûrun yapımına 1604-1606 yılları arasında başlanmış olmalıdır. Zira şehrin korunması sırasında gayretleri ile ün yapan Vildanzâde Ahmed Efendi'nin Ankara kadılığına tayin tarihi 15 Eylül 1606 (12 C. Evvel 1015)'

gelen yolların şehre giriş noktaları nereleriydi? Bu hususun tespiti, XVII. yüzyılın ilk yıllarında Celâli saldırılarına karşı yapılan yukarıda sözünü ettiğimiz sûrun kapılarının nerelerde olduğunun belirlenmesi ile mümkün olabilmektedir. Sicil kayıtları, Ankara'ya uğramış çeşitli seyyâhların verdiği bilgiler ve eserlerindeki resim ve kroki-ler yardımı ile şehri saran sûrun belli başlı üç kapısının varlığını öğreniyoruz. Bunlar, Cenâbî kapısı¹³, Doğan Bey zâviyesi yakınlarındaki kapı¹⁴, Araba Pazarı kapısıdır¹⁵. Dernschwamm'ın çok basit bir krokisi sayılmazsa, Tournefort adlı seyyâhın resmi ile von Vincke'nin plânı ve en son Prof. Dr. Semavî Eyice'nin tanıttığı XVII. yüzyıl Ankarasını gösteren resim¹⁶ ile 1922 (1341) tarihli Ankara plânı üzerinde yapılan inceleme ve karşılaştırmalar, bu kapıların yerleri ile şehrin diğer kesimleri hakkında bize aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sûrun yapıldığı tarihlerdeki sicil kayıtlarından üç kapısının varlığı anlaşılmaktadır. Daha fazla olması da mümkündür¹⁷. Tespit edebildiklerimizden doğudaki kapı, Cenâbî Paşa kapısıdır¹⁸. Adını, yakınında bu-
dır (Bk. *Ankara Şer. Sic. X/414*). Fiilen görev başlaması ise 16 Kasım 1606 (15 Receb 1015) dir (Bk. *Ankara Şer. Sic. X/577*). Vildan-zâde 22 Haziran 1607 (26 Safer 1016)'ye kadar gö-
revde kalmış, bu tarihte Ankara'ya Mehmed Sâdık Efendi atanmış, o da göreve 12 Ağus-
tos 1607 (18 R. Âhir 1016)'de başlamıştır (Bk. *Ankara Şer. Sic. X/1449*). Sûrun yapımına
Vildan-zâde zamanında da devam edilmiş ve ancak tamamlanmış olmalı ki, Kasım başları
1607 (Evâsıt-ı Receb 1016) tarihli bir kayıta «*hâlâ binâ olunan sûr*» sözü geçmektedir (Bk.
Ankara Şer. Sic. X/1274). *Naîma*'nın, Vildan-zâde'nin «*mukaddemâ nâ-tamâm olan Ankara sû-
runu tamamlayıp ve Celâli mazarratından korumakda ihtimâm etmek için*» tayin edildiğini beyan
ederken sûrun nâ-tamâm olduğunu belirtmesi (*Târîh* II, İstanbul 1280, s. 10) ile *Evlîyâ Çe-
lebi*'deki «*sûru Cenâbî Ahmed Paşa'nın yaptırdığına dair*» bilgiyi (*Seyahat-nâme* II, İstanbul
1314, s. 430) bağdaştırmaya çalışan ve Kanunî döneminde Ankara'da bir sûr inşâ edilmeye
başlanmış ve Vildan-zâde'nin kadılığı sırasında tamamlanmış olabileceğini söyleyen Sema-
vi Eyice'nin tahmini (Bk. Ankara'nın Eski Bir Resmi, *TTK Atatürk Konferansları* IV, s. 73)
böylece düzeltilmiş olmaktadır. Sicillerde 1606'dan önce Ankara çevresinde, tamamlan-
mamış da olsa bir sûrun varlığını gösteren bir kayda rastlanmamıştır. Aksine, Nisan son-
ları 1605 (Evâil-i Zî'l-hicce 1013) tarihli bir fermanda, eski Ankara kadısı olan Çelebi Meh-
med Efendi ikinci kez aynı göreve atanırken, ilk kadılığı sırasında şehrin etrafına *metris*'ler
kazarak koruduğu için eski görevine getirildiğinden söz edilmektedir (Bk. *Ankara Şer. Sic.
X/1882*). Çelebi Mehmed Efendi'nin ilk kadılığı 1601 (1009) - 1604 (1013) yılları arasın-
dadır. Bu tarihlerde Ankara etrafında bir sûr yoktur ki şehir hendekler kazılmak suretiyle
korunmuşur.

13 Bk. *Ankara Şer. Sic. X/886*, 1159.

14 Bk. *Ankara Şer. Sic. X/1274*, 1355.

15 Bk. *Ankara Şer. Sic. VIII/412*.

16 Bk. Eyice, Semavi, *aynı eser*, s. 61-124.

17 Nitekim, Evliya Çelebi 4 kapısının olduğunu söyler (*Seyahat-nâme* II, s. 430). Da-
ha sonraki yüzyılların seyyahları 12 kapısının varlığından söz ederler (Bk. Eyice, Semavi,
aynı eser, s. 76'da Ankara'ya gelen P. Lucas'ın 7 büyük, 5 küçük kapı gördüğünü yazdığını
zikreder).

18 Bk. *Ankara Şer. Sic. X/886*.

lunan Cenâbî Ahmed Paşa câmiinden almıştır. Bu kapı, Vincke'nin plânında *Kayseri Kapısı* olarak adlandırılmıştır¹⁹. Bu kapıdan başlayan bir yolun, şehir içinde *Avan-cıklar* mahallesinin altında, *Ulucanlar* (Ahî Yakub), Hacı Arab mahallelerinden geçip hafif bir eğimle yükselerek *Atpazarı*'na ve oradan *Bedesten*'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bir sicilde Hacı Arab mahallesinde, Kayseri'den gelen mal yüklü arabaların yokuş yolda geriye doğru kayarak bir çocuğu ezdiği anlatılıyor²⁰. 1922 (1341) tarihli Ankara plânında, Cenâbî Paşa câmii ile Atpazarı arasındaki bu yol rahatlıkla izlenebilmektedir²¹. Atpazarı, Uzunçarşı üzerinden *Kaledibi* (Tahte'l-kal'a)'ne bağlanıyordu. Kaledibi, bir yandan bugünkü Denizciler caddesinin altına düşen *Araba pazarı* kapısına, *Karaoğlan* çarşısı yoluyla da Hacı Bayram câmii ve *Debbâğhane*'ye açılmaktaydı. *Hacı Doğan* mahallesi yakınındaki kapının, sonraları *İzmir kapısı* diye anılan sür kapısı olması muhtemeldir.

II. Ankara'nın sanat ve ticaret yerleri:

Şehrin sanat ve ticaret kesimini hânlar ve esnâf çarşıları belirler. Bunların yerlerinin tespiti, şehir plânında ticaret faaliyetlerinin nerelerde toplandığını ortaya koyacaktır.

1) Bedesten ve hanlar:

Bedesten: Hisar'ın dış duvarının güney-doğu kıyısında ve Atpazarı denilen yerdedir. Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır²². 96 hücreli büyük bir bina olduğu, arşiv kayıtlarında belirtiliyor²³. Özel bekçiler tarafından korunan, kıymetli eşyanın saklandığı ve ticaret kesiminin merkezi durumunda olan bir yapıdır.

Penbe Hanı: Bu han da Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır ve Atpazarı'ndadır²⁴. Tahrir defterlerinde, 28 odalı olduğu ve yanında vakfa dahil dükkânlarla birlikte kiraya verildiği kayıtlıdır²⁵. Çeşitli mukataa kayıtları, incelediğimiz dönemin

19 Bk. Mamboury, E., *Ankara, Guide Touristique*, s. 78-79.

20 Bk. *Ankara Şer. Sic.* VII/826.

21 Bu plânı, yararlanmak üzere veren Doç. Dr. Muzaffer Arıkan'a şükranlarımı sunarım.

22 *Ankara Şer. Sic.* V/758; Tekindağ, Şehabeddin, Mahmud Paşa madd., *İslâm Ansiklopedisi* VII, s. 188'de Bedesten'in inşa tarihi olarak Tâci-zâde Cafer Çelebi'nin 1459-60 (863) yılını verdiğini, vakfiyesine göre 1464 (869) - 1471 (876) yılları arasında yapılmış olabileceğini söyler.

23 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 438, s. 369; *Tapu Kad. Gen. Mûd. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu Def.* 558, s. 49 a. Mimarî yapısı hakkında bk. Öney, Gönül, *aynı eser*, s. 135.

24 *Ankara Şer. Sic.* II/822, III/931, IV/853, V/1257, VI/655, VII/1294, 2054, IX/534.

25 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 438, s. 369, *Kuyûd-ı Kadîme*, 558, s. 49 a.

işlek hanlarından biri olduğunu göstermektedir. Mart sonları 1606 (Evâil-i Zi'l-ka'de 1014) tarihli bir fermanda, bu hana gelen tüccarların hayvanlarının sık sık ulağa²⁶ alınması nedeniyle hanın müşterisiz kaldığı, mütevellileri tarafından şikayet edildiğinden, bu durumun önlenmesi emredilmektedir²⁷. Adından ve çevresindeki dükkânlardan²⁸ bezciler ve iplikçiler ile bu işin ticaretini yapanların mıntıkasına merkezlik ettiği anlaşılmaktadır.

Kapan Hanı: Keyyâlin mahallesindedir²⁹. Keyyâlin mahallesi de Hisar'ın yakınında, Atpazarı'nın batısına düşmektedir. Çelebi Mehmed dönemi emirlerinden Bâyezîd Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından³⁰, Bursa'daki medrese ve zâviyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırılmıştır³¹. Hanın Fatih Sultan Mehmed döneminde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü vakıf kayıtlarında İsa Bely'in vakıfları arasında, Ankara'daki Kapan Hanı ile 92 dükkândan oluşan *Arasta* (Haffâflar çarşısı) ve Murta-zâbâd kazâsına tâbi Kayı köyünün gelirleri zikredilmektedir³². 1462-3 (867) tarihli Fatih dönemine ait tahrîr defterinde Kayı köyünün mülkiyetinin İsa Bey'e II. Murad tarafından verildiği, Fatih Sultan Mehmed'in de Bursa'da yaptırdığı medrese ve zaviyesine vakfiyetini tanıdığı ve emr-i şerif verdiği kayıtlıdır³³.

Kapan Hanı, şehrin çevresi ile olan ticaretinin, özellikle yiyecek ve içecek maddelerinin satışının yapıldığı kesimin önemli yapısıdır.

Kurşunlu Han: Bedesten'in bitişiğindedir. Tahrîr defterlerinde, Fatih dönemi vezirlerinden Rum Mehmed Paşa tarafından Üsküdar'daki imâretine vakf olarak yaptırıldığı bildirilmektedir³⁴. Yine aynı kayıtlardan 48 odadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yapılış tarihi, Bedesten'inkine pek yakın olduğundan dolayı, bu hanın da Mahmud Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır³⁵. Belgelerdeki açık bilgi, bu yanlış-

26 Bilindiği gibi Osmanlı devletinde merkez ile taşra arasında haberleşme *menzil teşkilâtı* yolu ile yapılmaktaydı. Bazı ahvalde reâyâ bir çeşit avâız vergisi öder gibi hayvanlarını bu hizmet için vermek zorundaydı. Buna ulak hizmeti denmekteydi.

27 *Ankara Şer. Sic. X/1374*.

28 *Ankara Şer. Sic. X/917* ve 534 no'lu zabıtlarda, Penbe hanının yakınındaki dükkânlarından pamuk bezi, keten toplarının çalındığından yakınan esnafın davaları görülmektedir.

29 *Ankara Şer. Sic. VII/1107*.

30 *Sicill-i Osmanî II*, s. 6-7.

31 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438*, s. 368; *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, 558, s. 47: «Ev kaf-ı İsa Bey b. Bâyezîd Paşa berây-ı medrese ve zâviye-i ü der Burusa...».

32 *Ankara Şer. Sic. VIII/725*.

33 *Başbakanlık Arşivi, Maliye Def. 34*, 90 b.

34 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438*, s. 364; *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, 558, 49 a.

35 Mamboury, E. *aynı eser*, s. 195-196; bu yanlışlık, Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri III*, İstanbul 1973, s. 33 vd.'da da görülmektedir. Mahmud Paşa'nın vakfı olan, Penbe Han'dır. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri (953/1546 tarihli)*'n deki (İstanbul 1970) *kervansaray* kaydını (s. 43), Kurşunlu Han olarak anlamıştır.

lığı düzelterek niteliktedir. İncelediğimiz dönemin en işlek hanıydı. Zira, sicillerdeki kira zabıtlarından bu sırada en fazla gelir getiren han olduğu ortaya çıkmaktadır. Bedesten'e yakınlığı dolayısıyla gerek tüccarın konaklaması, gerek alışveriş yapılması için en uygun yeri teşkil ediyordu. Özellikle sof tüccarlarının konuştuğu, mallarını depoladığı handı.

Hasan Paşa Hanı: Kaledibi'ndedir. II. Bayezid dönemi emirlerinden Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır³⁶. Hasan Paşa'nın vakfiyesinin 1508 (914)'de düzenlenmiş ve buna 1511 (917)'de bir zeyl eklenmiş olmasına bakılırsa, hanın bu tarihler arasında yapılmış olması gerekir³⁷. Han, Ankara'nın *Aşağı yüz* diye adlandırılan kesiminin merkezi durumundadır. İleride açıklanacağı üzere, çevresinde esnaf çarşuları yer almıştır. Bedesten ile arasında uzanan çarşıya *Uzunçarşı* denmektedir.

Bugün kalıntıları bulunan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmekte olan hana, *Suluhan* adı veriliyor. Mamboury³⁸ ve ona dayanan Gönül Öney³⁹, bu hanın XVII. yüzyılda yapıldığını söylemektedirler. Suluhan'ın Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nce yapılan restitüsyonunda, 63 odadan daha fazla odayı ihtiva ettiği görülmektedir⁴⁰. Eğer bu restitüsyon doğru ise, Suluhan, Hasan Paşa Hanının yanında yapılmış bir başka han olmalıdır. Çünkü Hasan Paşa Hanı, tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, 63 odadan oluşmaktadır. Bugün Suluhan denilen han kalıntılarının bitiştiğinde, Gönül Öney'in stil bakımından XVI. yüzyıl yapısını andırdığını söylediği harâb hücreler vardır. Bunların bizim zikrettiğimiz Hasan Paşa Hanı olması düşünülebilir. Ancak kanıma göre, bugün Suluhan denilen han, Hasan Paşa Hanıdır ve belki XVII. yüzyılda gördüğü tamirlerden dolayı, sanat tarihi araştırmacılarına bu yüzyılda yapılmış olduğu izlenimini vermektedir. Çünkü yine Gönül Öney, kitabına eklediği «Düzeltmeler ve İlâveler» kısmında, Suluhan'ın avlusunda XVI. yüzyıl yapısı bir mescidin fotoğrafının bulunduğunu söylemektedir. Bütün bunlar, bizim kanımızı kuvvetlendirecek deliller olarak alınabilir. Zaten, XVI. yüzyılın yapısı bir hanın 50-60 yıl içinde yıkılıp, yerine bir başka hanın yapılabileceği pek akla yatkın gelmemektedir.

36 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 369; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, 558 48 a*: «Evkaf-ı merhûm Hasan Paşa ki Akşehir'de olan imâretine vakf etmiştir, der nefs-i Ankara: Hammâm-ı çifte der mahalle-i Belkıs; hammâm-ı diğer der mahalle-i Kâfirköyü; karbansaray der kurb-i Tahte'l-kal'a, âsiyâb e's-şehîr bi-Uzunoluk». Hasan Paşa, sarayda yetiştikten sonra Konya beylerbeyi olmuştur. 1503-4 (909)'da Anadolu, 1505-6 (911)'da Rumeli beylerbeyi olarak atanmıştır. 1514 (920) Çaldıran savaşında şehid düşmüştür (*Sicill-i Osmanî II, s. 119*).

37 Konyalı, İ. Hakkı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 328-339; *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 734 no'lu defter, s. 114-122*.

38 Mamboury, *aynı eser*, s. 196-197.

39 Öney, Gönül, *aynı eser*, plân 71 a, b, c, d.

40 Öney, Gönül, *aynı eser*, s. 138-139.

Zağfirancı Hanı: Atpazarındadır. 1512 (917). yılında aslen Kayserili olup Ankara'ya yerleşmiş bulunan Hacı İbrahim b. Hacı Mehmed tarafından yaptırılmıştır⁴¹. Hanın klâsik Osmanlı hanları tipinde fevkanî ve tahtanî hücreleri, iç avluya bakan bir han olduğu ve çevresinde duvarlarına bitişik 20 dükkânın yer aldığı sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁴². Han, yaptırımı tarafından soyundan gelenlere yarısı mülk olmak, yarısı kendi ruhuna cüz'-i şerîf okutulmak ve hanın yakınındaki mescidlerin onarımı gözetilmek üzere vakfedilmiştir.

Tuz Hanı: Keyyâlin mahallesindedir⁴³. Mukataa kayıtlarından, yukarıda saydığımız hanlara nazaran daha küçük bir han olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴. Han, Mimâr Cafer adlı bir hayır sahibi tarafından yaptırılmıştır⁴⁵. Adıgeçen Mimâr Cafer'in kim olduğunu ve hanı hangi tarihte yaptırdığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Yine Keyyâlin mahallesinde Unkapanı yakınında, Mimâr Cafer'in bir sibyan mektebinin bulunduğunu biliyoruz⁴⁶. Hanın, bu mektebe ve oraya muallim olanlara vakfedildiği anlaşılıyor. Kanunî ve II. Selim dönemleri tahrîr defterlerinde Mimâr Cafer'in vakıf kayıtlarına rastlanamamıştır. Bu durumda hanın XVI. yüzyılın sonlarında yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.

Çengel Hanı: Atpazarındadır. Kitâbesinden 1522-3 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁴⁷. Rüstem Paşa evkafından olduğuna dair, sicillerde kayıtlar vardır⁴⁸. Vâkıfı Rüstem Paşa'nın kimliğini tam olarak bilemiyoruz⁴⁹. İncelediğimiz dönemin işlek hanlarından biridir.

Bakır Hanı: Atpazarındadır. Karaca Paşa'nın oğlu Ahmed Çelebi tarafından yaptırılmıştır⁵⁰. 1462-3 (867) tarihli tahrîr defterinde «Akçaoğlu kervansarayı» denilen bir hanın Ahmed Çelebi vakfı olduğuna dair bir kayıt vardır⁵¹. Anlaşılan bu han, incelediğimiz dönemde Bakır Hanı olarak anılmaya başlamıştır. II. Murad veya Fatih döneminde yapılmış olmalıdır.

41 *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, No. 582, s. 163.

42 *Ankara Şer. Sic.* VI/1026, 1087, 1028-1046.

43 *Ankara Şer. Sic.* III/300.

44 *Ankara Şer. Sic.* IV/665, 720 (5 Nisan 1592'de 1800 akçaya kiraya verilmiştir. Oysa aynı tarihlerde Kurşunlu Han üç yıllığına 41.500, Çengel Hanı 28.000 akçaya kiralanmıştır).

45 *Ankara Şer. Sic.* VI/293.

46 *Ankara Şer. Sic.* V/871.

47 Öney, Gönül, *aynı eser*, s. 138.

48 *Ankara Şer. Sic.* VII/2236, IX/442.

49 *Sicill-i Osmani*'de (II, s. 377), Enderûn'dan yetişip büyük hizmetler gören, yeniçeri ağalığı yapan ve Budin beylerbeyi olan, 1539'da ölen bir Rüstem Paşa vardır. Adıgeçenin Çengel Hanı'nın bânisi olduğu düşünülebilir.

50 *Ankara Şer. Sic.* VII/1298, VIII/947.

51 *Başbakanlık Arşivi, Maliye Def.* 34, 96 a.

Bu hanlardan başka, İspartalı Ali Bey adlı bir yeniçerinin mülkü olan, Hallâc Mahmud mahallesinde *Çatal Hanı*⁵², Atpazarı yakınında, Hacı Arab mahallesinde *Yeni Han* (Yeniçeri Mustafa Bey Hanı)⁵³, yerini tespit edemediğimiz *Helvacı Hanı*⁵⁴, Karaoğlan çarşısında *Cemaloğlu Hanı*⁵⁵ gibi nispeten küçük yapılar, incelediğimiz dönemin Ankarasında ticarî fonksiyonlar yüklenmişlerdir.

Büyük vakıf hanları ile mülk hanların önemli bölümünün Atpazarı ve çevresinde toplandığı, Hasan Paşa Hanı ile Karaoğlan çarşısı ve Kaledibi'nin bir ikinci sanat ve ticaret kesimi oluşturduğu, yukarıda sözünü ettiğimiz yapıların yerlerinden çok iyi anlaşılmaktadır. Hanlar, hem yolcu ve şehre gelen yabancıların konakladığı yerler, hem de özellikle tüccarların *bârhânesi* (deposu) durumunda oldukları için çoğunun Atpazarında toplanmış olması sebepsiz değildir. Hisar'a yakınlığı sebebiyle burasının güvenilir bölge sayılmasının yanısıra, Bedesten'in merkezini teşkil ettiği şehrin asıl iş çevresi de burasıdır. Esnaf çarşılarının yerini de saptadıktan sonra bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

2) Esnaf çarşıları ve pazar yerleri:

Esnâf çarşıları topoğrafik duruma uygun olarak, şehirde iki kısımda yer almıştır. *Yukarı yüzün* esnâfı, Bedesten'in çevresindeki düzlükte bulunan Atpazarı çarşısı ile *Samanpazarı*ndan Bedesten'e doğru çıkan *Koyunpazarı* arasında kümelenirken; *Aşağı yüzdeki* sanatkârlar, Kaledibi (Tahte'l-kal'a) ile Karaoğlan çarşısı arasında özel sokaklarında sanat ve ticaret hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ankara esnâfı, bu yüzden sicillerde yerlerine göre zikredilir. Örneğin, *Aşağı yüzün kalaycıları*, *Koyunpazarının kazancıları* v.b. gibi. Bu yerleşmeyi daha iyi açıklayabilmek için, şehrin belli başlı çarşılarının nerelerde bulduklarını göstermekte yarar vardır:

Atpazarı çarşısı: Hisar'ın dış surunun önündeki düzlüktür. Bir kıyısında Bedesten yer almıştır. Atpazarında çoğunluğunu çerçilerin işgal ettiği dükkânların bulunduğu⁵⁶, burada hayvan alım-satımı da yapıldığını⁵⁷ sicil kayıtlarından öğreniyoruz. Ayrıca, Atpazarında özellikle her türlü eşya alıp satan çerçilerin *sergi* hâlinde mallarını pazarladıklarını da anlıyoruz⁵⁸. Ankara hanlarının bir çoğunun ve Bedes-

52 *Ankara Şer. Sic.* VII/1837 (21 C. Âhir-1009).

53 *Ankara Şer. Sic.* VIII/646, 647, 1274, 2638 (6 Zi'l-ka'de 1009, 9 Şevval 1010).

54 *Ankara Şer. Sic.* VIII/896 (17 Zi'l-hicce 1009).

55 *Ankara Şer. Sic.* IX/2035 (27 Zi'l-hicce 1013).

56 *Ankara Şer. Sic.* II/19, IV/898.

57 *Ankara Şer. Sic.* V/252.

58 *Ankara Şer. Sic.* VIII/2368 (24 Şubat 1601): «Ben Atpazarında yayınmış idim. Esbâbıma basdı, dağıttı. Elimde bıçak vardı, dokunduğunu bilmezim=». Ayrıca bk. *Ankara Şer. Sic.* VIII/286: «Atpazarında bir Türke bıçak sattım..».

ten'in bu çevrede yer alması dolayısıyla Atpazarı, Ankara'nın en önemli sanat ve ticaret merkezi olmuştur.

Koyunpazarı çarşısı: Bugünkü Samanpazarı'ndan Atpazarı'na çıkan cadde idi. Ekmekçi, nalband, bakkal dükkânlarının bulunduğu dair sicil kayıtlarından, buranın her türlü esnâfın toplandığı bir çarşı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu caddeye açılan sokaklarda, esnâf grupları ayrı ayrı kümelenmişlerdi.

Karaoğlan çarşısı: Bugünkü Ulus meydanından Anafartalara çıkan yol, incelediğimiz dönemde bu adla anılıyordu. Hâce Paşa mahallesinin yakınında yer alan çarşı, *Aşağı yüzün* en önemli çarşılarından biriydi⁵⁹. Bugünkü Köyişleri Bakanlığı'nın arkasına düşen ve o zaman bir ticaret yeri olan mıntıka ile birleşiyordu⁶⁰.

Debbâğ-hâne pazarı: Ankara'nın debbâğları, şehrin kuzey-batısında *Bend Deresi* denilen yerde, bugün kapatılmış olan Hatip Çayının kollarından birinin kenarında faaliyette bulunuyorlardı. Kullanılmaya hazır hâle getirdikleri derileri burada pazarladıklarından dolayı, burası aynı zamanda bir pazar yeri idi. Sicillerde, Debbâğ-hane pazarının nehir kenarında olduğu belirlenmektedir⁶¹.

Araba (Kağrı) pazarı: Öksüzce mahallesi yakınında, bugünkü Denizciler caddesi girişinde, Ticaret Lisesi'nin arkasında yer alıyordu⁶². Araba Pazarı'nın ne zamandan beri bu adla anıldığını ve ne çeşit ticaret maddelerinin burada sergilendiğini saptayamadık. Ancak, sura yakınlığı dolayısıyla çevre köylerden gelenlerin kolaylıkla uğradıkları ve alışveriş yaptıkları bir yerdir.

Uzunçarşı: Bedesten'den Hasan Paşa Hanı'na doğru, yani Kaledibi (Tahte'l-kal'a)'ne inen büyük çarşıdır⁶³. Her çeşit esnâfın dükkânlarının bu çarşıda bulunduğu gibi, şehrin esnâfının özel çarşuları da Uzunçarşı'ya açılıyordu. Sicillerde «Uzunçarşı kalaycıları», «Uzunçarşıya çıkan yol başında bezzâz dükkânı» gibi ifadelere sık sık rastlanmaktadır.

Kapan: Keyyâln mahallesinde, Unkapanı Hanı bitişiğindedir. Un, buğday, meyva ve diğer yiyecek maddelerinin, yani şehrin beslenmesi ile ilgili ticaretin yapıldığı yerdir. Bir tartı âletinin bulunduğu bu pazar⁶⁴, şehrin en önemli yerlerinden biridir.

Bu genel pazar yerlerinden başka, İsa Bey evkafı olduğu kayıtlardan anlaşılan *Arasta* (Haffâflar Çarşısı); Mahmud Paşa'nın vakfı olan *Sarâc-hâne* (Kaledibi'nden Atpazarı'na çıkarken), *Hacı Murad çarşısı*, *İskender Bey çarşısı* gibi adlarla anılan çarşılar, ticaret kesiminin belli başlı yerlerindedir.

60 *Ankara Şer. Sic.* VII/1837.

61 *Ankara Şer. Sic.* V/803.

62 *Ankara Şer. Sic.* IV/1127.

63 *Ankara Şer. Sic.* III/652.

64 *Ankara Şer. Sic.* VIII/2278 (5 Şaban 1010): «Ankara Kapanında vezn olunan seksen vukıyye olub=».

Sicillerinden anlaşıldığına göre, her esnâfın ayrı bir çarşıda toplandığını söylemiştik. Örneğin, Çanakçılar, Çerçiler, Demirciler, Eskiciler, İplikçiler, Kalaycılar, Keçeciler, Kaftancılar, Kazancılar, Külâhçılar, Saraclar, Tenekeçiler, Terziler, Yorgancılar çarşılarının adları sık sık geçmektedir. Bunların tam olarak yerinin tespiti mümkün olamamaktadır. Ancak şu kadarı söylenebilir: Büyük kısmı Atpazarı ve çevresinde, yani *Yukarı yüzde* yer almıştır. *Aşağı yüzde*, Karaoğlan çarşısının yakınında da bir grup esnâfın varlığı anlaşılmaktadır. Örneğin bir Koyunpazarında, bir de Kaledibi'nde Haseki câmii yakınında Demirciler çarşısı vardır.

III. Yönetim örgütlerinin toplandığı yerler :

1) Hisâr:

Ankara Hisarı, 978 metre yüksekliğinde bir tepe üzerinde inşa edilmiştir⁶⁵. Kökeni çok eskilere gider. Ahâlisi arasında Hititlerin, Friglerin yer aldığı Ankara, Roma istilâsından önce Galatların bir kolunun merkezi idi⁶⁶. Şehir, kalenin kapladığı alana inhisar ediyordu. İncelediğimiz dönemde görülen ve kullanılan iç ve dış hisar, Bizanslılar zamanında yaptırılmıştır⁶⁷. Jerphanion, arkeolojik araştırmaları sonunda, Hisar'da birbirine yakın iki yapı dönemi saptamıştır. Bunlardan birincisi, tesisatın esasını teşkil eden, hemen hemen dikdörtgen şeklindeki kısımdır. İkincisi ise, bu ilk tesisatın onarımı ve onun güneye ve batıya doğru çıkıntı teşkil eden, tahkim duvarları ile genişletilmesinden ibaret kısımdır⁶⁸. Osmanlılar zamanında birinci kısım *İç Kale*, ikincisi ise *Dış kale* diye adlandırılmıştır. Jerphanion'un, esas kısmın inşa tarihi olarak Sasanî hükümdarı Hüsrev'in 620'de Ankara'yı zaptının arkasından 629'da yenilip çekilmesinden sonraki yılları vermesine karşılık⁶⁹, Paul Wittek'e göre, Ankara Hisarının yapılışı Arap saldırıları ile ilgilidir ve muhtemelen 641'de Bizans İmparatoru Heraklius'un ölümünden sonra Anadolu'da Arap saldırıları görüldüğünde, 654'de Ankara da onların eline düşmüş ve bu olaydan sonra 659'da Arapları çekilmeye ve barışa zorlayan II. Konstant zamanında Hisar yapılmıştır⁷⁰.

Ankara, VIII. yüzyılda bir *thema* merkezidir ve bu yüzden istihkamına dikkat edilmiştir. Dış kale surları, Bizans İmparatoru III. Michael zamanında, IX. yüzyıldaki Arap saldırıları sırasında görülen tahribât giderilirken, 859'da inşa edilmiştir⁷¹.

Ankara Hisarı, Selçuklular zamanında Alâaddin Keykübâd ve II. Keykavûs

65 Darkot, Besim, Ankara madd., *İslâm Ansiklopedisi* I, s. 437.

66 Wittek, Paul, Ortazamanlarda Ankara, *Çığır* 43-44 (1936), s. 50; Erzen, Afif, *İlk çağda Ankara*, Ankara 1946.

67 Jerphanion, G., *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, Beyrut 1928'den nakleden Paul Wittek, *aynı eser* s. 50.

68 Wittek, P., *aynı eser*, s. 50.

69 Jerphanion, G., *aynı eser*, s. 313.

70 Wittek, P., *aynı eser*, s. 50.

71 Wittek, P., *aynı eser*, s. 51.

tarafından tamir edildi ve bazı eklentiler yapıldı. Örneğin, İç Kalenin doğusundaki *Akkale* denilen müstahkem mevki' bir selçuklu yapısıdır. Osmanlılar, Hisarı Selçuklular dönemindeki hâliyle muhafaza etmişler ve kullanmışlardır. Ancak zamanla ortaya çıkan tahribât karşısında, gerektiğçe onarım yapmışlardır.

Ankara kalesinde de *zindan* (hapishâne), devlete ait para ve eşyaların korunacağı yerler, askerlerin barınakları bulunmakla, diğer Osmanlı kalelerinin fonksiyonunu üstlenmiş durumdadır. Şehrin güvenliğinin sağlanması, çeşitli tehlikelerden korunmasında kale önemli rol oynuyordu. Örneğin, 5-22 Temmuz 1604 (7-24 Safer 1013) tarihleri arasında Ankara şehri *Karakaş* celâli grubu tarafından saldırıya uğramış, bu süre içinde şehir halkı değerli eşyaları ile birlikte kaleye çekilerek kendisini korumaya çalışmıştır. Kadı da buraya sığındığından Mahkeme kapalı kalmıştır⁷². Ankaralılar, 21-26 Mart 1605 (1-6 Zî'l-ka'de 1013) günlerinde Celâli Hasan'ın⁷³, 7 Ekim 1606 gününden itibaren beş gün Kalenderoğlu'nun⁷⁴ işgali sırasında Kaleye kapanarak çok büyük kayıplara uğramaktan sakınmışlardır.

Tahrîr defterleri ve diğer maliye kayıtları gibi resmî belgeler, devlete ait para ve eşya, ayrıca vakıfların, tüccarların kıymetli eşyası, en güvenilir yer olması dolayısıyla Kalede saklanırdı. Çünkü kale, bir *dizdâr* ve *kethüdanın* yönetimindeki *mustahfızlar* tarafından korunmaktaydı. Örneğin, Mart 1600 (Ramazan 1008) tarihli, Ankara Kalesi Dizdarı Abdurrahman Ağa'ya ait beratta «*tüccar taifesinin emanet konulan esbâbını zâyî' ve telef ettiği*» yolundaki şikâyetlerin aslı olmadığından sözedilmektedir⁷⁵. Ankara Kalesi Kethüdası Musa Bey'in, kendisi ile ilgili bir sicil kaydında sefere gitmediği gerekçesi ile azledilmesi üzerine söylediği şu sözler de ilginçtir: «Sefer zamanında yedimde emrim var idi, emr ile kethüdalık zabt itdirilmeyüb, berât ih-râc idinceye kadar seferlü gittiğinden kale dizdarı burada kal, mâl-i mîriye ve kaleye hizmet eyle dedi»⁷⁶. Mahkemedeki bu soruşturmadan sonra Musa Bey'in durumu kadı tarafından merkeze arz edilip yerinde kalması sağlanmıştır⁷⁷.

Ankara kalesinin Osmanlı dönemindeki bir özelliği de, burasının yerleşme bölgesi olarak dikkati çekmesidir. Kanunî devrinde Kale içinde *Güzel-oğlu mescidi mahallesi*, *Dûdirân* (دودران) *mescidi mahallesi*, *Aşağı Kapı mescidi mahallesi*, *Yazıcı Şa'büddin mescidi mahallesi*, *Câmi mahallesi* diye 5 müslüman, bir de gayrimüslim

72 *Ankara Şer. Sic.* IX/288: «Yevm-i mezkûrda Karakaş gelüb on yedi gün mahkeme-i şerîfe açulmayub Kal'ada muhasara olunmağın mesâlih-i müslimîn görülmeyüb muattal olduğu ecluden şerh verildi». 28 Ağustos 1604 (2 R. Âhir 1013) tarihli kayıta, Mahmud b. Hüseyin, Hubî adlı zimmîye 3 vukuyye ipliğini «Safer ayında celâli geldikde aldılar, Kal'aya çıkaramadım idi» diyerek veremediğini söylemektedir.

73 *Ankara Şer. Sic.* IX/1564.

74 *Ankara Şer. Sic.* X/320.

75 *Ankara Şer. Sic.* VII/2343.

76 *Ankara Şer. Sic.* VII/159.

77 *Ankara Şer. Sic.* VII/2481.

mahallesi vardı⁷⁵. Kale yerleşikleri, hizmetlerinden dolayı her türlü yükümlülüğün dışında bırakılmışlardı. Bunlara ilâve olarak incelediğimiz dönemde *Dış Hisar*'da *Fişenkoğlu mescidi*, *İç Hisar*'da *Misafir mescidi*, *Suluk mahallesi*, *Şemseddin b. Ramazan mahallesi* gibi adlar geçmektedir. Polonyalı Simeon, Kalede Rumlara ait *Panaia* adlı bir kilisenin bulunduğunu bildirir⁷⁹. Kısacası, Kalenin içi yoğun bir iskân alanıdır ve duvarlarından itibaren sivil yapılarla kaplanmıştır⁸⁰.

Ayrıca Kaledeki evlerin, Aşağı şehirdekilere nazaran çok daha pahalı olduğunu görüyoruz. Muteber kimselerin çoğunun Kalede oturmayı tercih ettikleri de anlaşılmalıdır. Nitekim, Ankara müftüsünün H. 1008 yılında Kalede oturduğunu tespit ediyoruz⁸¹. Bir başka kayıтта da bir sipahinin Kale içinde evi olduğu yazılmakta, anlatılanlardan etrafındaki anbarları ile bu evin muhteşem durumda bulunduğu belirmektedir⁸².

2) Sancakbeyi sarayı ve mahkeme binası:

Ankara'da devlet tarafından yaptırılmış, şehre gelen her sancakbeyi ve kadının görev yaptığı belli bir saray ve mahkeme binasının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Her sancakbeyi ve kadının kendisi, ikametgâh ve aynı zamanda resmî daire olarak kullanacağı bir bina bulmakta ve bu binanın bir bölümünde görevlerini de yerine getirmektedir.

Örneğin, 3 Mart 1605 (12 Şevval 1013) tarihli bir kayıтта, Ankaraya kadı olarak atanan Şemseddin Efendi'ye gündeliği on beş akçaya «*merhum* beyin» evinin kiralandığı yazılıdır⁸³. Sözü edilen evin Şeyhî Murad Bey adlı eski sancakbeylerinden birine ait olduğu ve aynı evin Vildan-zâde Ahmed Efendi'nin kadılığı sırasında da (16 Receb 1015-15 Kasım 1606) *mahkeme binası* olarak kullanıldığını görüyoruz⁸⁴.

Anlaşıyor ki, sancakbeyi ve kadılar şehre geldikleri zaman kendileri bir ev kiralamakta ve bu ev aynı zamanda *resmî daire* olmaktadır. O dönemden günümüze

78 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 117*, s. 43-46; *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438*, s. 339.

79 Andreasyan, Hrand D, *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964, s. 162.

80 Örneğin, 20 Muharrem 1014'de Mehmed b. Ahmed adlı bir ihtiyar «sabah namazına kalkıp burc üzerinde gezinmeğe gittiğinde» düşerek ölmüştür (*Ankara Şer. Sic. IX/2299*).

81 *Ankara Şer. Sic. VII/898*.

82 *Ankara Şer. Sic. IX/2582*.

83 *Ankara Şer. Sic. IX/2*: «Sa'âdetlü Şems Efendi hazretleri için merhûm beyin evi yevmî onbeşer akça ile mâh-ı Şevvâlin onuncu günü isticâr olunub kayd olundu».

84 *Ankara Şer. Sic. X/577*: «Efendi hazretleri sa'âdetle mâh-ı Recebin onbeşinci günü ki yevmü'l-hamîsdir Ankara'ya vâsıl olub, mâh-ı mezbûrun on altıncı günü ki yevmü'l-cum'adır, merhûm Şeyhî Murad Bey hazretlerinin sa'âdet-hâneleri *mahkeme-i şerife* olub görülen mevâddır».

kadar kalıntıları intikal etmiş bir idare binası veya mahkeme bulunmayışı da bu nedenden ötürüdür.

IV. Dinî ve sosyal yapılar:

1) Ankara'nın ve câmi ve mescidleri:

Osmanlı şehrinde çoğu kez bir *mescid*, bir mahalleyi belirler. Büyük câmiler, şehrin kalabalık semtleri olan ticaret kesiminde yer almışlardır. Bu durum, Ankara için de söz konusudur. Beldemizin Türk-İslâm döneminde kazandığı câmi ve mescidlerin sayısı, ayrı bir araştırmayı gerektirecek kadar çoktur ve böyle bir araştırma, geçen yıl, makalemizin girişinde sözünü ettiklerimize eklenmiştir⁸⁵. Biz burada, kadı sicillerinde rastladığımız câmi ve mescid adlarını sıralamakla yetineceğiz:

Ahî Elvan câmii (XIV. yüzyıl yapısı), Ahî Ya'kub câmii (794/1392), Alâaddin câmii (574/1178), Ahî Şerafeddin (Arslanhâne) câmii (XIII. yüzyıl), Ali Çelebi mescidi, Ahî Tura mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Araba Pazarı mescidi, Baklacı mescidi (697/1297-8), Bezciöğlü mezcidi, Boyacı Ali mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Buryacı mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Balaban mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Cenâbî Ahmedî Paşa câmii (973/1565), Çakırlar mescidi, Çeşme mescidi, Debbâğhâne câmii (848/1444-5), Dibek mescidi, Direkli mescidi (XV. yüzyıl), Dudirân mescidi, Demirci Hüseyin mescidi, Eyyüb mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Fişenkoğlü mescidi, Genegî mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Güzelöğlü mescidi, Hâcendî mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Hacı Ali mescidi, Hacı Arab mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Hacı Bayram câmii (831/1427-8), Hacı Doğan mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Hâce Paşa mescidi (XIII. yüzyıl), Hacı Musa câmii (895/1489-99), Halîfe Bâyezîd mescidi (917/1511), Hasekî câmii, Hacı Seydi mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Hacı Sindel mescidi, Hâce İbâdullah mescidi, Hallâc mescidi (952/1545), Helvayî mescidi, İsfendiyaroğlü mescidi, Karaca Bey câmii (847/1440), Kalenderhâne mescidi, Kassâboğlü mescidi, Kiçülü mescidi (1443), Kızılbel câmii (699/1299-1300), Kulderviş mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Kurşunlu mescid (XVI. yüzyıl), Küçük mescid (Mahmud Efendi mescidi). Leblebici mescidi, Melîke Hatun mescidi (XV. yüzyıl), Misafir mescidi, Molla Büyük mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Molla Habîb câmii, Mürûrî mescidi, Mukaddem mescidi (854/1450-51), Öksüzce mescidi, Pehlivan Dede mescidi, Şabunî mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Rüstem Na'al mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Sarac Sinan mescidi (687/1288), Sitoğlü mescidi, Seydioğlü mescidi, Şeyh İzzeddin mescidi (XIV-XV. yüzyıl), Teke Ahmed mescidi, Yeğen Bey câmii (842/1438-39).

85 Konyalı, İ. Hakkı, *Ankara Cämileri*, Ankara 1978.

2) Medreseler ve sibyan mektepleri:

İncelediğimiz dönemde Ankara'da sekiz medrese bulunuyordu. Bunlar sırasıyla şunlardır:

Ak Medrese: Hacı Bayram türbesi yakınındaydı. Civarındaki mahalle adını bu medreseden alıyordu⁸⁶. Medresenin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını tespit edemedik. Fatih dönemine ait tahrir defterinde bu adla anılan bir medreseye rastlanmamıştır. Yalnız *Tâcü't-tevârih*'de, II. Bayezid dönemi ulemâsından Çorlulu Ali Efendi'nin bu medresede ders verdiği anlatılır⁸⁷. Elimizde Ankara'ya ait en eski tahrir defteri olan 1462-3 (867) tarihli defterde adı geçmediğine göre, 1462'den sonra Fatih dönemi sonlarında veya II. Bayezid zamanında yaptırılmış olmalıdır. Medresenin evkafı arasında, Ankara'da Kaledibi hamamı ve Murtazâbâd'a bağlı Zaviye köyü vardı⁸⁸.

Kara Medrese: XIV. yüzyılın sonlarında veya XV. yüzyıl başlarında yapılmış olması muhtemel. Ankara'daki ilk Osmanlı yapılarından biridir. Melike Hatun tarafından yaptırılmıştır⁸⁹. Kanunî dönemi defterlerinde Melike Hatun medresesi adıyla anılır. İncelediğimiz dönemde ise, Kara Medrese adıyla meşhûr olmuştur⁹⁰. Yerini kesinlikle tespit edemedik. Bununla beraber, bazı kayıtlar bize bu hususta

86 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 117 (11 Ekim 1523/1 Zi'l-hicce 929 tarihli Ankara tahrir defteri), s. 41. Ak Medrese mahallesindeki 23 nefer muaf için şu kayıt düşülmüştür: «Zikr olan yirmi üç nefer muâflardır. Merhûm Hacı Bayram Sultan-neverallahu merkadehu-hazretlerinin mezârî dâiresinde olan hânelerdir.»

87. Sa'deddin Efendi (Hoca), *Tâcü't-tevârih* II, s. 564: «.. el-mevlâ İmâm Ali Amasya nevâhîsinden Çorum nâm kasabandandır. Sultan Bayezid Hân hazretlerinin Amasya imâmı idi. Tekrîr-i şefâetle Gümüş medresesin alıverdiler. Serîr-i saltanata cülûs buyurdukda Ankara kazâsın virüb medine-i mezbûrede olan Ak Medrese'yi zamîme etdiler=».

88 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 438, s. 367'deki kayıt şöyledir: «Vakf-ı Ak Medrese der nefş-i Ankara: Mukataat-ı hammâm-ı çifte (Debbâğhâne Hammâmı) der şehri Ankara fi sene 15.120; zemîn-i karye-i Zaviye der tevâbi'i Murtazâbâd 2500, yekûn: 17620». Karşıla, *Ankara Şer. Sic.* VI/403, VII/2115, IX/548, X/1386.

89 Melike Hatun'un, Eynebey Subaşı Hamamından kendisine tayin edilen 17 akçadan 4 akçayı hergün mescidine vakfettiğini öğreniyoruz (BA 438, s. 360; KK 4558, 5 a). *Sicill-i Osmanî* (I, s. 448)'de Eynebey'in I. Murad'ın subaşı olduğu ve Kosova'dan Timur muharebesine kadar harberde bulunduğu, Ankara savaşından sonra Süleyman Çelebi ile Edirne'ye firar ettiği ve oradan İsa Çelebi'nin yanına geçip, onun muharebesinde öldüğü anlatılıyor. Melike Hatun, bu Eynebey'in çağdaşdır ve Fatih döneminde ölmüş olduğu anlaşılıyor. Çünkü 1462-3 (867) tarihli defterde, vakıf köylerine oğullarının mutasarrıf buldukları kayıtlıdır (BA, *Maliye* 34, 29 b).

90 BA 438, s. 364'de Melike Hatun medresesinin evkafı arasında Solfasol ve Balgat köyleri zikredilir. İncelediğimiz dönemin sicillerinden 2. Ağustos 1594 tarihli bir zabıttan da Kara Medrese'nin evkafı arasında aynı köylerin adlarını öğreniyoruz (*Ankara Şer. Sic.* V/1013). Demek ki, her iki medrese aynı yapıdır.

yardımcı olmaktadır. Şöyle ki, tahrîr defterlerinde, Ankara'nın Kirişçiler mahallesinde Melike Hatun'un bir de mescid inşa ettirdiği kayıtlıdır⁹¹. Bu mahalle sonradan Hatun mahallesi diye adlandırılmıştır⁹². Hatun mahallesi, Yeğen Bey câmiinin altında İmam Yusuf ve Kebkebûr-ı müslimîn mahallelerine bitişiktir⁹³. Bugüne göre, Denizçiler caddesinin güney tarafına, Gazi Lisesi'nin civarına rastlanmaktadır⁹⁴. Bir sicil kaydından, Kara Medrese'nin yanında bir de câmiin bulunduğu anlaşılıyor⁹⁵. Eğer bu câmi, Melike Hatun mescidi diye anılan mabed ise, medrese de aynı mahallede idi demektir. Genellikle medreselerin, bânileri tarafından bir câmi veya mescidle birlikte veya bir câminin yanında yapıldıkları düşünülürse, böyle bir tahminin kuvvet kazanacağı açıktır.

Hankah⁹⁶ Medresesi: Ankara'nın Bend Deresi mevkiinde, Hatip Suyu kenarında bir hankah vardı⁹⁷. Bu hankaha Kamerü'd-dîn hankahı-zâviyesi de deniyordu. Medrese bunun yanında idi. Ne zaman yaptırıldığını tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak müderris tayinlerine ait kadıasker mektuplarından burasının ufak bir medrese olduğu anlaşılmaktadır⁹⁸.

Kızıl Bey Medresesi: Ankara'nın en eski medresesidir. Kızıl Bey'in inşa ettirdiği câmi ile yanyana idi⁹⁹. Etrafındaki mahalleye kendi adını vermişti. Selçuklu sultanı Alâaddin Keykûbâd dönemi emirlerinden Kızıl Bey¹⁰⁰ tarafından yaptırıl-

91 *Başbakanlık Arşivi Tapu Def.* 438, s. 360: «Vakf-ı mescid-i Melike Hatun der mahalle-i Kirişçiyân», karş., *Kuyûd-ı Kadîme* 558, 5 a.

92 *Ankara Şer. Sic.* II/581 (Aralık ortaları 1589/Evâil-i Sa er 998)'de *Hatun mahallesi* ahâlisinin, mescidlerine Melike Hatun'un Belömer ve Bademli köylerini vakfettiğini söyleyip, mescidlerinin tamirini istediklerini görüyoruz. Bu köyler, bir önceki notta zikrettiğimiz tahrîr defterlerindeki Melike Hatun mescidinin vakıflarıdır. Demek ki, Hatun mahallesi adını bu mescidden almıştır. Nitekim, o sırada artık Kirişçiler adı geçmemektedir.

93 *Ankara Şer. Sic.* VI/1145 (24 Kasım 1604/6 C. Evvel 1008 tarihli zabıt).

94 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

95 *Ankara Şer. Sic.* VIII/146 (28 Şubat 1601)'de Hacı Bayram sülâlesinden Şeyh Halil Efendi'nin 2000 akçayı Kara Medrese'nin tamiri için, 2000 akçayı da yanındaki câmiin kandili için vakfettiği kayıtlıdır.

96 *Hankah:* Bir şeyhin yönetiminde, bir tarikat mensuplarının müdavimi oldukları ve gelen-geçen yolculara, düşkünlere aş çıkaran ve barındıran bir çeşit zaviyedir (Pakalın M., *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü* I, s. 730-731).

97 *Ankara Şer. Sic.* VIII/55 (15 Şubat 1601/11 Şaban 1009)'da: «Ankara zâhirinde Hankah kurbunda Bend Deresi suyu ile devran eden, bir tarafı Hankah binâsına...» diye bir değirmenin yeri belirtilmektedir. Bu kayıt bize Hankah'ın, dolayısıyla medresenin yerini açıklamaktadır. Karş. *Başbakanlık Arşivi Tapu Def.* 438, s. 363.

98 *Ankara Şer. Sic.* VII/2164, IX/3000.

99 *Ankara Şer. Sic.* VII/2293 (6 Temmuz 1600/24 Zi'l-hicce 1008)'de Kızıl Bey câmi ve medresesinin 18 Mayıs 1600 (5 Zi'l-hicce 1008) günü vukubulan zelzeleden şark tarafındaki kubbesinin harâb olduğu ve tamiri gerektiği yazılıdır.

100 Darkot, Besim, Ankara madd., *İslâm Ansiklopedisi* I, s. 442.

mıştır. Yeri, bugünkü Ziraat Bankası Genel Müdürlüğünün bulunduğu alana rastlıyordu¹⁰¹. XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa ettirilen medrese, Osmanlılar döneminde bir çok defalar tamir görmüş ve asıl stilini kaybetmiştir¹⁰². *Hâric* medreselerden olan Kızıl Bey medresesi evkafının, incelediğimiz dönemde nâzırı XVI. yüzyılın ünlü nişancısı Hamza Efendi idi¹⁰³.

Yeğen Bey Medresesi: Bu medrese de XV. yüzyıl medreselerindedir. Yanındaki câmiin üzerindeki yazıttan 1438-9 (842) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁰⁴. Câmi ve medrese Ankara'nın *Eşenhor* mahallesindeydi¹⁰⁵. Bugün burası Denizciler caddesinde Vergi dairesinin tam karşısına, caddenin alt tarafına düşmektedir¹⁰⁶. Medrese ve câmiin kurucusu, II. Murad dönemi emirlerinden Yeğen Bey nâmı ile meşhur bir zattir. Yazıtta adı Hacı Ahmed b.Hızır olarak geçmektedir¹⁰⁷. Yeğen Bey, Ankara'da bir hamam ve Akçavak köyünde zâviye ve câmi olan Emîr Tûrâsan (Tor Hasan?) Bey'in yeğenidir. Turasan Bey vakfiyesinde Yeğen Bey'i öz kız kardeşinin oğlu ve kendisinin oğulluğu olarak tanımlamakta ve vakfının tevliyetini kızından sonra ona bırakmaktadır¹⁰⁸. Fatih döneminde Yeğen Bey'in oğullarının tımar sahibi olduklarına dair kayıtlar vardır¹⁰⁹. Yeğen Bey'in oğulları, babalarının ve Turasan Bey'in evkafının mütevellîliğini de yürütmüşlerdir. Yeğen Bey'in oğlu Mehmed Çelebi'nin Hacı Bayram câmiine vakıflarda bulunduğu da bilinmektedir¹¹⁰.

Yeşil Ahî Medresesi: Ahî Hacı Murad mahallesindeydi. Yeri Karaca Bey hamamının arkasına düşmektedir¹¹¹. Son zamanlarda Yeşilhâne medresesi diye anılmaya başlamıştır. Yapılış tarihini kesinlikle saptamak mümkün olamamıştır. Ancak I. Murad dönemi tımar sahiplerinden Ahî Ahmed tarafından yaptırıldığını

101 Koşay, Hâmit Zübeyr, *Ankara Budun Bilgisi*, Ankara 1935, s. 20.

102 Örneğin, 22 Haziran - 9 Temmuz 1594 (3 Şevval - 20 Şevval 1002) tarihleri arasında uzun süren bir onarım geçirmiştir. Bu onarım ve yukarıda sözünü ettiğimiz depremın arkasından yapılan onarım sırasında kubbelerinin eski hâli ile yapılmasına vakfın gelirleri yetmediğinden, yassı örtü yapılmasına karar verilmiştir (*Ankara Şer. Sic. V/4*).

103 *Ankara Şer. Sic. V/4*.

104 Mübarek Galib, *Ankara I*, s. 51.

105 *Ankara Şer. Sic. III/317* (Ağustos sonları 1592/Evâhir-i Zi'l-ka'de 1000), VI/259 (16 Haziran 1599/22 Zi'l-ka'de 1007)'deki zabıt: «Eşenhor mahallesi sâkinlerinden Dimitri veledi Mesih'in bir cânibi Yeğen Bey câmiine müntehi evini» sattığına dairdir.

106 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

107 Mübarek Galib, *Ankara I*, s. 51; Öney, Gönül, *Ankara'nın Dinî ve Sosyal Yapıları*, s. 94: «Mefâhirü'l-ümerâ ve'l-ekâbir Hacı Mehmed b. Hızır e's-şehîr bi-Yeğen Bey...».

108 Biraz sonra Turasan hamamı ile ilgili not.

109 *Başbakanlık Arşivi, Maliye Def. 34, 144 a.*

110 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 367*: «Vakf-ı Hânedân-i Hacı Bayram Sultan an' kıbel-i Mehmed Çelebi b. Yeğen Bey».

111 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.

biliyoruz¹¹². Bu nedenle, XIV. yüzyıl sonunda yaptırıldığı söylenebilir.

Sarı Hatib Medresesi: Yerine, kurucusunu, neden bu adla anıldığını, ne zaman yaptırıldığını tespit edemedik. 1462-3 (867) tarihli Fatih dönemi tahrir defterinde ve Kanunî dönemi, II. Selim zamanı defterlerinde adı geçmemektedir. Bu sebeple incelediğimiz döneme yakın tarihlerde yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir. Bu medreseye tayin edilen müderrislerin diğer Ankara medreselerindekilere nazaran daha yüksek ücret aldıkları görülüyor¹¹³. Ağustos sonları 1599 (Evâil-i Safer 1008) tarihli bir fermanın *sahn* pâyesinde olduğunu anlıyoruz¹¹⁴.

Yeni Medrese (Medrese-i cedide): Ankara'da yerini tespit edemediğimiz medreselerden biri de Yeni Medrese'dir. Fatih ve Kanunî dönemi defterlerinde adına rastlanamamıştır. Kurucusunu ve ne zaman yaptırıldığını bilemiyoruz. Ancak hiç olmazsa XVI. yüzyılın sonlarında yapılmış olabileceği söylenebilir. *Dahil* medreselerden olduğuna bakılırsa¹¹⁵, bir nüfûzlunun inşa ettirmiş olması ihtimali akla gelmektedir. 16 Mart 1593 (12 C. Âhir 1001) tarihli bir zabıttan medresenin hücrelerinin kaşlarının, avlu duvarı ve kapısının tamiri gerektiğini öğreniyoruz¹¹⁶. Bu durumda en az incelediğimiz dönemin 50-60 yıl öncesinin binası olabileceği de söylenebilir.

Seyf Medresesi: Kanunî dönemi defterlerinde adına rastladığımız bu medreseyi, incelediğimiz dönemin sicillerinde görmüyoruz. Ancak, bu medreseye ait bir kayıt bulabildik. O da, Ankara müftüsü Abdullah Efendi'nin aynı zamanda bu medresenin müderrisi olduğuna ve medresenin evkafının Beypazarı'nda bulunduğu dair bilgi vermektedir¹¹⁷. Bir başka kayıttan, Müftü Abdullah Efendi'nin Kale'de sâkin olduğunu biliyoruz¹¹⁸. Acaba bu medrese Kalede miydi? İncelediğimiz dönemin sicillerinde bir başka kayda rastlamadığımız göre, bir başka adla mı anılı-

112 *Başbakanlık Arşivi, Maliye* 34, 45 b'deki kayıt şöyledir: «Karye-i Bayındır, tımâr-ı Ahî Turabeyi ve Ahî Ahmed. Hüdâvendigâr zamanında dahî yerler imiş. Ammâ Ahî Ahmed kendü hissesin Ankara şehrinde binâ itdüğü medreseye vakf itmiş. Kızı hatunu mütevellî kılmış kim ber vech-i tevliyet tasarruf idüb yılda iki buçuk eşküncü eşdüre. Elinde pâ-dişâhmız hazretleri (Fâtih) hükmü var...». Kanunî dönemi tahrir defterinde (BA 438, s. 366) Bayındır köyünün yarı hissesi Yeşil Ahî Medresesi evkafı arasında geçer. *Ankara Şer. Sic.* VII/1520 (1 Kasım 1600/23 R. Âhir 1009)'de Yeşil Ahî Medresesi müderrisi Ali Efendi, Bayındır köyü kethüdâsından vazifesini aldığını beyan etmektedir. Bu kayıtlardan medresenin bânisi ve yapıldığı devir açıklık kazanmaktadır.

113 *Ankara Şer. Sic.* VI/1424'de medreseye yevmi 50 akça ile müderris atanıyor.

114 *Ankara Şer. Sic.* VI/1517: «Medrese-i mezbûre pâye-i sahn olmak üzere İçil hükümü ile kendüye virilüb...».

115 *Ankara Şer. Sic.* X/1424'de kayıtlı fermanla: «...Dâhil müderrislerinden mahmiyye-i Ankara'da Medrese-i cedide müderrisi olan Yahya...» denmektedir.

116 *Ankara Şer. Sic.* IV/460.

117 *Ankara Şer. Sic.* IV/487.

118 *Ankara Şer. Sic.* VII/898 (11 Zi'l-ka'de 1008).

yordu? Örneğin Yeni veya Sarı Hatib-medreselerinden biri bu muydu? Şimdilik bu soruları cevaplamak olanağından yoksunuz.

Sibyân mektepleri (Muallim-hâneler): Sibyan mektepleri, çocuklara dinî bilgilerin verildiği, Kur'an okumasının öğretildiği yerlerdi. Hayır sahibi kimselerin vakıfları ile yapılıyordu. Her muallim-hâne, muallim, halife denilen bir öğretmenin idaresinde faaliyette bulunmaktaydı. Ankara'da aşağıdaki muallim-hânelerin bulunduğunu tespit ettik:

Ahmed Baba muallim-hânesi, Ali Bey muallim-hânesi (Kızıl Bey mahallesinde), Mi'mâr Cafer muallim-hânesi (Keyyâlin mahallesinde), Nalband Hacı Nazar muallim-hânesi, Nalbandoğlu Edhem Çelebi muallim-hânesi, Sıtioglu muallim-hânesi (Hacı Doğan mahallesinde), Sedükoğlu muallim-hânesi (Yeğen Bey mahallesinde), Şamlı-zâde muallim-hânesi, Şükrü Çelebi muallim-hânesi, Taceddin Halife muallim-hânesi (Teke Ahmed mahallesinde), Umuroğlu muallim-hânesi, İskender Çavuş muallim-hânesi, Koca Kethüdâ muallim-hânesi, Hâce Sinan muallim-hânesi, Demirci Hüseyin muallim-hânesi.

3) Hamamlar:

Ankara'da, incelediğimiz dönemde hemen hepsi *Aşağı yüz*'de, sekiz hamam vardır. Biri dışında bunların yerlerini, ne zaman kimler tarafından yaptırıldıklarını tespit edebiliyoruz:

Öğle Hamamı (Eyne Bey Subaşı Hamamı): Hatun mahallesindeydi¹¹⁹. Civarlarında Apardiler (Konurca) ve Vattarin mahallelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır¹²⁰. Bugün kalıntısı Gazi Lisesi'nin bahçesine bitişik durumda görülmektedir. Eyne Bey Subaşı tarafından yaptırıldığı çeşitli sicil kayıtları ile sabittir¹²¹. Eyne Bey Subaşı'nın kimliğini, Kara Medrese ile ilgili notta belirtmiştik (Dipnot 89). Bu durumda hamam, XV. yüzyılın başlarında yapılmış olmalıdır. Nitekim, Gönül Öney hamamın yapımında devşirme sütun ve başlıklar kullanıldığına dikkati çekerek XV. yüzyıl yapıları arasına koyar¹²². İncelediğimiz dönemde Öğle hamamı, günde 30 ile 50 akça arasında kiraya verilen işlek hamamlardan biridir¹²³.

119 *Ankara Şer. Sic.* VII/1333 (3 Eylül 1600/23 Safer 1009).

120 *Ankara Şer. Sic.* VIII/1476, 1714.

121 *Ankara Şer. Sic.* VIII/61 (17 Şubat 1601/13 Şaban 1009): «Öğle hammâmı demekle ma'rûf Eyne Bey Subaşı hammâmı=».

122 Öney, Gönül, *Ankara'nın Dinî ve Sosyal Yapıları*, s. 51. Mübarek Galib de, bu hamamın İslâm öncesi bir eserin enkazı üzerine yapıldığını söyler (*Ankara II*, İstanbul 1928, s. 32). İbrahim Hakkı Konyalı, 1930'larda Belediye tarafından gaz deposu olarak kullanıldığını zikrettiği bu hamam hakkında aynı bilgileri tekrarlamaktadır (*Karacabey mamuresi*, Ankara 1942, s. 39).

123 *Ankara Şer. Sic.* VII/419, VIII/2255, IX/1049.

Kaledibi (Tahte'l-kal'a) Hamamı: Ankara'nın *Aşağı yüz'*ünde Tiflisî mahalle-sindeydi¹²⁴. Bugünkü duruma göre, Sebze hâlinin önünden geçen yola isabet et-mektedir. Fatih döneminin ünlü şahsiyetlerinden İshak Paşa tarafından yaptırılmış-tır¹²⁵. Yazıtı zamanımıza kadar gelebildiği için, yapılış tarihinin 1461-2 (866) oldu-ğunu bilebiliyoruz¹²⁶. İshak Paşa bu tarihte Anadolu Beylerbeyidir¹²⁷ ve Anadolu eyâletinin merkezi Ankaradır¹²⁸. Tahte'l-kal'a hamamı incelediğimiz dönemde zaman zaman harâb durumda kalarak işletilmemiş, çeşitli tarihlerde de esaslı onarım görmüştür¹²⁹. Yılda 9-12 bin akçaya kiraya verilmişinden anlaşıldığına göre¹³⁰, en işlek hamamlardan biridir. Hamam son yıllara kadar ayakta kalabilmiş ve 1929 An-kara büyük yangınında hasar gördüğünden Belediye tarafından yıkılmıştır¹³¹.

Şengül Hamamı: *Aşağı yüz'*de Hacı Eshâb mahallesindeydi¹³². Bugün de ayak-ta olan hamam, Anafartalarda Çocuk Esirgeme Kurumu binasının altında, Anafar-talar Lisesi'nin yanında bulunmaktadır. Tahte'l-kal'a hamamı gibi, İshak Paşa ta-rafından yaptırılmıştır¹³³. Yapılış tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olacağı açıktır. Kadınlar ve erkekler kı-sımlarından müteşekkil bir çifte hamamdır.

Hasan Paşa hamamları: Hasan Paşa'nın 1511-2 (917) tarihli vakfiyesinden ve diğer kayıtlardan öğrendiğimize göre, Ankara'da iki hamamı vardı. Bunlardan biri Belkis mahallesinde (Bugünkü Hükümet konağı yakınlarındaydı) bulunan çifte ha-mam (Hasan Paşa hamamı), diğeri Keçeciler hamamı diye anılan (Karaoğlan çar-

124 *Ankara Şer. Sic. VIII/1220* (24 Temmuz 1601/23 Muharrem 1010): «Ankara mahallâtından Tiflisî mahallesinde vâki' bir tarafı benim mülkûme ve bir tarafı Tahte'l-kal'a hammâmına=».

125 *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi* 558, 48 a'da İshak Paşa'nın Ankara'daki evkafı arasında Tahta'l-kal'a ile ilgili bir vakıf kaydının «Beylerbeyi İshak Paşa emri ile deftere sebt olunduğu» yazılıdır. *Sicill-i Osmanî* (I, s. 323-324)'de İshak Paşa'nın Paşa Yiğit'in kölesi ve oğulluğu olduğu, II. Murad'ın nedîmi, vezir, Fatih döneminde Anadolu ve Rumeli bey-lerbeyi, 875'de sadrazam olduğu, 890'da öldüğü yazılıdır.

126 Mübarek Galib, *Ankara II*, s. 32-33 ve Konyalı, İ. Hakkı, *Karacabey Mamuresi*, s. 104.

127 *Başbakanlık Arşivi, Maliye* 34'de kayıtlı 1462-3 (867) tarihli defterde İshak Paşa'nın Anadolu Beylerbeyi olduğunu gösteren çeşitli kayıtlar vardır. Örneğin, 45 b'de Ahî Ahmed medresesi ile ilgili bir vakıf kaydının «Beylerbeyi İshak Paşa emri ile deftere sebt olunduğu» yazılıdır. *Sicill-i Osmanî* (I, s. 323-324)'de İshak Paşa'nın Paşa Yiğit'in kölesi ve oğulluğu olduğu, II. Murad'ın nedîmi, vezir, Fatih döneminde Anadolu ve Rumeli bey-lerbeyi, 875'de sadrazam olduğu, 890'da öldüğü yazılıdır.

128 Anadolu eyâletinin merkezi, İshak Paşa'nın beylerbeyiliğinden sonra Kütahya'ya nakledilmiştir (*Solak-zâde Tarihi*, s. 191).

129 *Ankara Şer. Sic. II/752* (Kasım 1589), VII/1548 (6 Kasım 1600).

130 *Ankara Şer. Sic. IV/984* (5 Şa'ban 1001), V/465 (13 Ramazan 1022).

131 Mübarek Galib, *Ankara II*, s. 32.

132 *Ankara Şer. Sic. II/114*: «Şengül hamamı ardında Hacı Eshâb mahallesinde vâki' evini».

133 *Ankara Şer. Sic. VI/852b*.

şısına açılan Keçeciler sükunda yer aldığından dolayı bu adla anılmış olmalıdır) ve Kâfir köyü mahallesinde inşa edilmiş olan tek hamamdır¹³⁴. Tek hamam, incelediğimiz dönemde herhalde işlemez hâle gelmiştir, zira adı pek geçmemektedir.

Karaca Bey Hamamı: Hacı Murad mahallesinde, Şeyh Habîb câmiinin yakınındaydı¹³⁵. Bugün de ayakta ve Hamamönünde Talât Paşa bulvarı üzerinde bulunmaktadır. Karaca Bey tarafından, imâretine ve câmiine gelir sağlamak için yaptırılmıştır. Yazıtı olmadığından yapılış tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Karaca Bey'in vakfiyesi 1440-1 (844) tarihini taşıdığına göre, hiç olmazsa bu tarihte yapımı tamamlanmış olmalıdır¹³⁶. İncelediğimiz dönemde çeşitli defalar onarım görmüş ve kiraya verilmek suretiyle işletilmiştir. Karaca Bey'in vakfiyesinin şartları gereğince gelirinden her gün 50 akça imâretine tahsis edilmiştir.

Debbâğ-hâne (Kaledibi) Hamamı: Ak Medrese evkafındandır¹³⁷. Bu hamam, İshak Paşa'nın Tahte'l-kal'a hamamından ayrı, Debbâğlar mahallesinde Debbâğ-hâne pazarı yakınındaydı¹³⁸. Bu yüzden Debbâğ-hâne hamamı diye adlandırılmıştı.

Tor Hasan (Turasan-Tursan) Hamamı: Sicillerde yeri «Ankara'nın zâhirinde» diye tarif edilen ve Bend Deresi kenarında olduğu vakfiyesinden ve tahrîr kayıtlarından anlaşılan hamam, Yeğen Bey'in amcası Turasan Bey tarafından yaptırılmıştır¹³⁹. Vakfiyesi Eylül başları 1423 (Evâil-i Şevvâl 826) tarihini taşıdığına göre, yapılışı XV. yüzyılın birinci yarısında olmalıdır.

134 Konyalı, İ. Hakkı, *Akşehir*, s. 328-339; *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 438, s. 369; Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 558, 48 a: Evkaf-ı merhûm Hasan Paşa ki Akşehir'de olan imâretine vakf itmiştir, der nefis-i Ankara: Hammâm-ı çifte der mahalle-i Belkıs, hammâm-ı diğer der mahalle-i Kâfir Köyü...» Kâfir Köyünde bulunduğu belirtilen tek hamamın yeri için bk. *Ankara Şer. Sic.* I/397: «...bundan akdem bir beyaz kîse içinde Hasan Paşa'nın Keçeciler hammâmında sirkat olunub=».

135 *Ankara Şer. Sic.* VI/127.

136 Konyalı, İ. Hakkı, *Karacabey Mamuresi*, s. 22.

137 *Ankara Şer. Sic.* IX/548 (25 Eylül 1604/1 C. Evvel 1013).

138 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def.* 438, s. 367.

139 *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*'nde (De ter No: 2113, s. 326, sıra: 63), vâkıfının adı zikredilmeyen Evâil-i Şevval 826 tarihli, Ankara'nın Akçakavak köyünde binâ edilmiş câmi, zâviyeye ait bir vakfiye sureti bulunmaktadır. Arşiv de terine, vâkıfın kızkardeşinin oğlu Yeğen Bey mütevellî tayin edildiğinden dolayı «Yeğen Bey vakfiyesi» diye kaydedilmiştir. Bu vakfiye Turasan (Tor Hasan) Bey'e aittir. Zira vakfiyede, vakfedilen yer ve binalar arasında Ankara'da Bend Deresinde bir hamam, Akçakavak köyü, Sarıyalak, Kıbrıs, Virancık, Akçain köylerinin adları geçer. Bu emlâkin Turasan (Tor Hasan) Bey tarafından vakfedildiğini gösteren bir kayıt, Fatih dönemine ait tahrîr defterinde bulunmaktadır (*Başbakanlık Arşivi, Maliye* 34). Adıgeçen defterde 145 a'daki kayıt aynen şöyledir: «Şimdiki halde merhûm Tor Hasan (Turasan) Bey, mahrûse-i Ankara tevâbiinde câmi ve zâviye binâ idüb kendi hâlis emlâkinden Akçakavak, Sarıyalak, Kıbrıs ve Virancık ve Kızvıran ve Pazar Divânı ve Bağvıran ve Akçain adlı köyleri levâhıkı ve tevâbii ile ve ken-

Kanunî dönemindeki tahrîr defterlerinde adları geçen bazı hamamlara, incelediğimiz dönemin sicillerinde rastlamıyoruz. İhtimal ki, bunlar o sırada kullanılmaz hâle gelmişlerdir.

V. Mahalleler:

Ankara şehrinde de mahalleler, bir dinî yapının etrafında oluşmuşlar ya da meslek gruplarından bazılarının veya aynı dinî inanç ve gelenek etrafında toplananların bir arada oturma istekleri sonucu ortaya çıkmışlardır. Bunların adlarını ve büyüklüklerini, şehrin neresinde yer aldıklarını hem Kanunî dönemi tahrîr defterlerinden hem de XVII. yüzyılın başlarındaki avâriz-hânesi kayıtlarından öğrenebiliyoruz¹⁴⁰.

Ankara şehrinde incelediğimiz dönemde Kale ve Kale dışında 85 mahalle vardır¹⁴¹. Kale, daha önce de belirttiğimiz gibi, askerî-idarî fonksiyon, taşınmasının yanında, aynı zamanda halkın da oturduğu bir bölgedir. Kanunî dönemi tahrîr defterlerinde burası 6 mahalleden oluşmuş durumdayken, incelediğimiz dönemde 9 mahalleye ayrılmış görünmektedir¹⁴².

1522 (929) tarihli tahrîr defterine göre, Kale yerleşikleri 82 müslüman, 85 zimmî olmak üzere toplam 170 hâne idi¹⁴³. 1589 (998) tarihli cizye kayıtlarında, Kaledeki zimmîler 110 cizye-hânesi olarak geçmektedir¹⁴⁴. Cizye-hânelerinin tespitinde de, diğer vergi yükümlülerinde aranan şartlar geçerli olduğuna göre¹⁴⁵, 1522'den XVII. yüzyılın başlarına gelinceye değin Ankara Kalesinin toplam nüfusunda % 30'luk bir artışın olduğu söylenebilir. Diğer kayıtlarla karşılaştırıldığında, Ankara Kalesi hânelerinin, şehrin toplam hânelerinin 1/20'si kadar olduğu anlaşılmaktadır. Askerî sınıf mensupları, vergi vermediği için bu hesaplamanın dışındadır. Askerîlerin önemli bir kısmının Kalede oturduğu düşünülürse, Kale şehrin nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yer olarak görülmektedir. Herhalde nüfus sıklığının nedenlerinden ilki yer olarak görülmektedir. Herhalde nüfus sıklığının nedenlerinden ilki, Kalenin şeh-

dü Ankara'da Bend Deresinde binâ itdüği mülk hammâmını ve bağlarını mezkûr câmiin ve zâviyesinin ve türbesinin mesâlihine vakf itmiş, merhûmân babam ve dedem -tâbe serâhumâ- mukarrer dutub hükümler vermişler ki bunlardan eşküncü taleb olunmaya. Ben dahî mukarrer dutub hükmi-hümâyûn virdim=». Medrese ve zâviyesinin Akçakavak'ta olduğunu da, *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 370*'deki «Vakf-ı câmi ve zâviye-i Tor Hasan Bey der karye-i Akçakavak» kaydı gösteriyor.

140 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337 ve Tapu Def. 117 ile Ankara Şer. Sic. X/1484 (24 Nisan 1607/26 Zi'l-hicce 1015 tarihli ferman sureti) ve X/1486 (Mayıs sonları 1607/ Evâil-i Safer 1016 tarihli sicil).*

141 *Ankara Şer. Sic. X/1486.*

142 *Hisar bölümü, s. 13.*

143 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337.*

144 *Ankara Şer. Sic. II/2208.*

145 *İnalçık, Halil, Cizye madd. EI2.*

rin en eski yerleşme kesimi ve en güvenilir bölgesi oluşudur. Bir diğer nedeni de, Kalede oturanların «hizmet ve yardımlarından dolayı» kimi vergi yükümlülükleri dışında bırakılmış olmalarıdır.

Şehir içindeki mahallelere gelince, büyük kısmının aşağı yukarı aynı oranda nüfusu içine aldıkları görülmektedir. Örneğin, 1607'deki avârizhânesi tespitine göre, 3 mahallenin avâriz-hânesi 15 ve daha yukarı; 10 mahalleninki 10-15 arası; 55 mahalleninki 5-10 arası; 17 mahalleninki 1-5 arasındadır. Ashında, mahallelerin içine aldığı nüfusu, yüzölçümleri ile birlikte dikkate almak gerekir. Ancak kapladığı alan bakımından mahalleleri incelemek için sayısal bilgilere sahip olmadığımızdan böyle bir değerlendirme yapamıyoruz. Fakat Ankara mahalleleri hakkında şunlar söylenebilmektedir:

En kalabalık mahalleler, şehrin iş muhitlerine yakındır. Ayrıca bazı meslek mensuplarının topluca oturdukları mahalleler de, nüfus yoğunluğu fazla olan yerlerdir. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarında en kalabalık mahalle olarak görülen *Ahî Hacı Murad* bir yandan Koyunpazarı'na, diğer yandan Kaledibi'nin iş yerlerine yakındı. Aynı şekilde *Tulî* mahallesi, Karaoğlan çarşısının üstünde yer alıyordu. Şehrin doğusunda Kale'ye doğru gittikçe yükselen eğimli bir alanı içine alan *Avancıklar* mahallesi; sofçuların oturduğu yerdirdi. Bu mahalle Kanunî döneminde 84 hânesi ile Kale'den sonra şehrin en kalabalık yeri idi¹⁴⁶. XVI. yüzyılın sonlarında, XVII. yüzyılın başlarında burası *Molla Büyük*, *Çeşme*, *Direkli Mescid* ve *Kayabaşı* diye dört mahalleye bölündü¹⁴⁷.

Diğer yandan, sanat ve ticaret kesimlerinin çevresinde birbirine çok yakın durumda birçok mahalle yer almıştır. Ankara'daki 85 mahalleden büyük kısmı, Bedesten ve Atpazarı'nın merkezini teşkil ettiği *Yukarı yüz* ile Karaoğlan çarşısının civarında bulunuyordu.

İncelediğimiz dönemde Ankara'da Aşağıdaki mahalleler bulunuyordu:

Ahî Hacı Murad, Tulî, Halife Bâyezîd, Lelebici, Helvayî, Mürûfî, Ya'kûb Har-rât, Hacı Halil, Kureyş, Hâce Paşa, Ali Bey, Hallâc Mahmuđ, Ürgüb, Buryacı, Sabunî, Kattânî, Rüstem Na'âl, Debbâğî, Çakırlar, Ya'kûb Na'âl, Tiflisî, Hacı İvaz Haddâd, Belkıs, Şemseddin, Hankâh, Ahî Ya'kûb, Bostanî, İğneci, Teke Ahmed, Hacı Musa, Çeşme Mescidi, Direkli Mescid, Emregölü (امرہ كولى), Bademli, Molla Büyük, Kayabaşı, Börekçiler, Şeyh İzzeddin, Afî (افى), Sed, Kebkebûr-ı zimmî, Kebkebûr-ı müslimîn, Dibek, Kurd, Behlûl, Mihriyâr, Makramacı, Hendek, Kâfir-köyü, Keyyâlîn Hacı Mansur, Balaman, Ahî Tura, Vattarîn, Eşenhor, Koyunpazarı, Dellâl Karaca, Celâl Kattârîn, Hacı Arab, Yusuf Habbâz, Erzurum, Mevdûd, Hacı Eshâb, Papanî Sarâc Sinan, Hâcendî, İbn Gökçe, Baklacı, Öksüzce, Kızılbey, Genegî

146 *Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 438, s. 337.*

147 *Ankara Şer. Sic. X/1486 ve 1922 (1341) tarihli Ankara plânı.*

(كوكي) İmâret, Hacı Seydi ve Hacı Tepesi, Kul Derviş, Hâtûn, Mukaddem, Konurca, Kazur Ali, Kışülü, İmam Yusuf, Yenice, Boyacı Ali, Hacı Doğan, Koçhisar, Yenişehir.

Ankara'nın çizdiğimiz bu genel görüntüsü, Türk-Osmanlı şehrinin fizik düzeninin özelliklerini yansıtmaktadır. İçinde islâmî öğeleri, Ortaasya Türk uygarlığının etkilerini ve yerel esinlenmeleri bulabileceğimiz bu *sentez* diye nitelenen bu şehir tipinin çizgileri¹⁴⁸ Ankara'da da vardır. Bu özellikler kısaca şöyle sıralanabilir:

a) İslâm şehir tipinin üç temel ögesi *câmi*, *pazar* ve *hamam*, Ankara plânında da asıl elâmanlardır. Ancak Osmanlı Ankara'sı *imâret* sistemi yolu ile plânını daha da zenginleştirmiştir.

b) *İç Kale*, *şehristan* ve *rabad*'dan oluşan Ortaasya Türk şehir tipinin *Kale* geleneği, Ankara'da da devam etmektedir.

c) *Bedesten* ve *Uzunçarşı*'nın merkezini oluşturduğu sanat ve ticaret kesimi, esnâf çarşıları ile bütünleşerek plânın hâkim ögesi durumuna gelmiştir.

d) Mahallelere bölünmüş olmak, Ankara için de önemli bir özelliktir. Ancak, Osmanlı öncesi İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Ankara mahalleleri, birbirleri ile organik bağları olmayan ayrı yerleşme kesimleri diye nitelenemez. Ankara'da mahalle, şehir bütünü içinde, bir yerleşme birimidir.

148 Ergenç, Özer, Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri, *First International Congress on the Social and Economic History of Turkey 1071-1920* (July 11-13, 1977 Ankara).